

Sekce č. 2

„Formování socialistického způsobu života

(Zprávu připravila doc. dr. Miroslava Šolcová, DrSc., zástupkyně ředitele Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha)

Význam sociologie pro teorii o socialistickém způsobu života

(Úvodní referát)

Sjezd sociologů si klade za cíl přispět k hlubšímu rozpracování závěrů XVI. sjezdu KSČ, novými podněty, sjednocováním a prohlubováním vědeckovýzkumné práce přispívat k dalšímu rozvoji marxisticko-leninské sociologie.

Jako *klíčové téma* v oblasti rozvoje společenských věd XVI. sjezd označil teorii o budování rozvinuté socialistické společnosti. Zkoumání tvorby socialistického způsobu života je jeho implicitní součástí, neboť formování socialistického člověka a jeho způsobu života je spjata s revoluční přeměnou společenského bytí a vědomí. Je tomu tak proto, že měnící se podmínky života člověka jsou produktem jeho vlastní přetvářející praxe, v níž on sám se mění a vyvíjí v nově jednající a myslící bytost. Objektivní působení a vědomé uplatňování zákonitostí etapy budování rozvinuté socialistické společnosti tvoří základ pro formování socialistického způsobu života v jeho individuální i společenské rovině. *Rozpracování otázek obecných vývojových zákonitostí a jejich uplatnění v našich československých podmínkách se na jedné straně musí stát teoretickým zázemím zkoumání socialistického způsobu života, na druhé straně pak zobecněné výsledky sociologického bádání v oblasti způsobu života mohou — a měly by — poskytovat vědecký důkaz pro některé teoreticky stanovené hypotézy i konkrétní materiál, na jehož základě lze ověřením vědeckých hypotéz přispívat k rozvoji samotné vědecké teorie o rozvoji společnosti. Tato dialektika poznávání empirických faktů a teoretického zobecňování je metodou vlastní marxisticko-leninské sociologii, sociologii, která svým předmětem je bezprostředně spjata se zkoumáním nových společenských jevů, procesů a vztahů.*

Tím se také *vygrazňuje místo i význam* sociologického bádání ve společenskovědní oblasti. Jeho nezastupitelnost není dosud všeobecně uznávána. Aniž bychom si kladli nárok na vyčerpání všech příčin tohoto stavu, s jistým rizikem zjednodušení můžeme říci, že k nim zřejmě patří určitá míra neefektivnosti našeho zkoumání, posuzovaná prizmatem využitelnosti sociologických poznatků k řešení dílčích i obecných otázek rozvoje společenského procesu vůbec, rozvoje etapy budování rozvinuté socialistické společnosti pak zvláště.

Realizace zákonitostí socialismu, syntéza jejich působení, je totožná s procesem tvorby objektivních podmínek i subjektivních předpokladů pro socialistický způsob života. Proto jejich poznávání a vědomé uplatňování ve společenské praxi tvoří fundament cílevědomé regulace tvorby způsobu života jako socialistického. Sjednocujícím momentem je totožnost obecných cílů, k nimž bezesporu patří postupný proces homogenizace sociálně třídní struktury a formování všestranně vyspělé osobnosti. Charakteristika rozvinutého socialismu svým obsahem zároveň určuje obsah procesu formování způsobu života socialistických tříd, sociálních skupin i jednotlivců. Osvojení si socialistického

způsobu života většinou obyvatel lze považovat za jedno z významných kritérií rozvinutosti socialistického společenského systému.

Jestliže je za jeden z charakteristických rysů pro stupeň rozvinutosti socialismu označován růst významu subjektivního činitele, pak i cílevědomé formování člověka jako aktivního uvědomělého budovatele nové společnosti bude jeho atributem. S tím je spjat jeden z úkolů sociologie, jímž je zkoumání faktorů vlivu a nástrojů na docílení růstu uvědomělosti dělnické třídy a všech ostatních pracujících. Rovněž tak sjednocení pohybu všech společenských sfér v etapě budování rozvinutého socialismu vyžaduje zkoumat tvorbu socialistického způsobu života tříd, sociálních skupin i jednotlivců v závislosti na této nové kvalitě společenského vývoje. Jednota společenského pohybu je dynamizujícím faktorem tvorby socialistického způsobu života, nelze ji však pojímat jako bezrozpornou, bezkonfliktní. Sama společenská praxe produkuje řadu empiricky zjištěných důkazů o rozpornosti společenského vývoje. Řešitelnost těchto rozporů je umožněna a determinována neantagonistickým charakterem a stabilitou socialistických výrobních vztahů.

Zkoumat proces tvorby socialistického způsobu života jako implicitní součásti teorie rozvinutého socialismu staví před sociologickou vědu řadu úkolů. Za primární lze považovat především zvýšení efektivity sociologického bádání, použitelnosti jeho výstupů pro společenskou praxi. Současný stav sociologického bádání v oblasti socialistického způsobu života trpí podle mého názoru některými „dětskými nemocemi“. Za jednu z nich lze považovat i dosavadní formu zkoumání, kdy institucionální roztříštěnost poněkud komplikuje jeho efektivnost a zvyšuje nároky na koordinaci výzkumu a vzájemnou spolupráci vědeckých pracovníků. Její míru, uplatňovanou prostřednictvím koordinační úlohy státního plánu vědeckého výzkumu, považuji za dnes již nedostačující především proto, že v průběhu bádání nedochází ke vzájemné konfrontaci, k výměně poznatků a dílčích výsledků, tedy k průběžnému náročnému oponování, k vzájemné inspiraci a obohacování, a tím i prohlubování nových poznatků. Komplexnost, mnohodimenzionálnost tohoto objektu zkoumání, jímž bezesporu socialistický způsob života je, si vyžaduje promýšlení nejen interdisciplinárního přístupu, ale i určité exaktní promýšlení dělby práce samotné sociologie jako vědního oboru. Není to úkol jednoduchý. Nároky na efektivní dělbu práce při výzkumu jsou zvyšovány nutností sjednocovat teoreticko-metodologická východiska. Toto sjednocování umožňuje na jedné straně zobecňovat poznané fakty, jevy, vztahy a jednotlivé zkoumané procesy, a tím přispívá jak k tvorbě teorie o způsobu života, tak k obecné syntéze informací o dosaženém stavu dynamiky formování současného socialistického způsobu života i k prognózám jeho vývojových tendencí. Potřebnost podobných výstupů sociologického bádání pro společenskou praxi, v kontextu s úkoly, které společenským vědám uložil XVI. sjezd KSČ, je zcela zřejmá. Sjednocování teoreticko-metodologických východisek na druhé straně také umožňuje postihnout jednotlivé konkrétní jevy, vztahy a procesy, kdy funkční mírou teoretické abstrakce od složitých souvislostí je zaručena hloubka jejich konkrétního poznání, aniž bychom se dopustili nepřijatelného izolacionismu, odtržení částí od celku, či popisného pozitivismu.

K dalším požadavkům lze počítat potřebu sjednocení výzkumu na platformě pokusu o vytvoření reálného modelu socialistického člověka a jeho způsobu života. Tento model by stupněm své obecnosti překrýval složitost strukturovanosti způsobu života a diferenciaci jeho tvorby. Jeho exaktnost by však umožňovala nacházet sjednocující jevy, vztahy a procesy, které vznik a rozvoj způsobu života jednotlivců, sociálních skupin i tříd determinují a jeho charakteristiku jako socialistického produkují a umožňují. Vytvoření tohoto modelu by

například podmiňovalo typizaci zcela určitých činností, které nejen determinují, ale i dynamizují formování socialistického způsobu života.

Za základní determinanty socialistického způsobu života jsou považovány činnosti člověka spjaté s:

1. prací měnící se z pouhého prostředku k obživě v první niternou potřebu člověka; jde o postupnou negaci pozůstatků staré společenské dělby a změnu charakteru práce prostřednictvím aktivního uplatňování vědy a techniky v praxi;
2. se vzděláním a kvalifikací jako projevem stupně duchovní rozvinutosti a osvojení si kulturně duchovních hodnot;
3. s účastí na řízení výroby a s aktivizací účasti při rozvíjení politického systému společnosti.

Tyto relativně samostatné oblasti činností tvoří ucelený systém. Jejich prostřednictvím lze vytvářet obecný model socialistického způsobu života, v němž by byla postihnuta:

- a) obsahová analýza činností respektující zákonitou dynamiku pohybu od minulé k přítomnému a budoucímu,
- b) analýza a symbióza biosociálních, sociálně kulturních i sociálně ekonomických stránek života,
- c) zkoumání proporcí činností a jejich vzájemného vztahu,
- d) dialektika procesu diferenciaci a homogenizace podmínek práce a života.

Od taxonomického modelu způsobu života (který lze považovat za nezbytný pro utřídění sociálně statistických ukazatelů) by bylo nutné přejít k tvorbě modelu schopného postihnout nejdůležitější komponenty, které tvoří obsah způsobu života, analyzovat jejich vztahy, poznat a označit příčinně následné vztahy vznikající mezi nimi navzájem, stanovit sociální indikátory jako nástroje ke kvantifikaci rozvinutosti socialistického způsobu života, poznat a určit společenské mechanismy, které na způsob života působí pozitivně a odrážejí jeho kvalitativní charakteristiky. Tím dospět k modelu, který by se rovnal analytickému popisu všech komponentů socialistického způsobu života se všemi jejich podstatnými příčinně následnými vztahy a zahrnoval volbu společenských nástrojů k řešení rozporných jevů, jakož i mechanismů k jeho dalšímu progresivnímu rozvoji. Výstupy sociologického bádání by pak směřovaly k optimalizaci formování socialistického způsobu života, jakož i k odhalování reálných zábran, které jeho tvorbu problematizují či negativizují.

Boj proti negativním vlivům se neobejde bez analýzy jejich příčin, bez znalosti jejich ontologických i gnozeologických zdrojů. Teprve vědecky erudovaný výzkum může dát v tomto směru výstupy v podobě reálných doporučení pro oblast společenské praxe, jak, jakými společenskými mechanismy negativní jevy odstraňovat a jejich novou produkci neumožňovat.

Řadu těchto otázek přímo zformulovalo jednání XVI. sjezdu. Jde především o následující procesy:

- Rozvíjet aktivitu dělnické třídy, zvyšovat její uvědomělost, rozšiřovat její účast na politickém a společenském životě, dbát o to, aby dělnická třída byla v popředí novátorské iniciativy, aby se zlepšovaly podmínky její práce a života.
- Řídit proces osvojování si rysů charakteristických pro dělnickou třídu všemi příslušníky společnosti.
- Podřídit aktivitu všech tříd, sociálních skupin a jednotlivců zvládnutí národních úkolů hospodářského a sociálního rozvoje.

- Upevňovat socialistický vztah k práci; výkon práce chápat jako činnost uspokojující individuální a společenské potřeby.
- Posílit vědomí kolektivní odpovědnosti za vykonanou práci spolu s vědomím závislosti růstu životní úrovně na kvalitě veškeré práce.
- Zvýraznit a důsledně uplatňovat princip zásluhovosti práce; pěstovat nekompromisní kritiku nedostatků, překonávat rovnostářské tendence a falešné přístupy v hodnocení a odměňování.
- Mobilizovat všechny síly tříd, sociálních skupin i jednotlivců k přechodu od extenzivního k intenzivnímu rozvoji národního hospodářství, k uplatňování intenzivního rozvoje ve všech oblastech života společnosti.
- Upevňovat a rozvíjet sociální a životní jistoty všech obyvatel; rozvíjet uspokojování potřeb ze společenských fondů a vytvářet tak optimální podmínky pro postupné stírání třídních a sociálních rozdílů a pro všestranné uplatnění a rozvoj každého jednotlivce.

Mezi úkoly, které umožňují řešit tyto problémy prostřednictvím sociologického bádání, patří analýza nástrojů směřující k rozvoji pracovní a společenské aktivity, která je nutná pro zabezpečení kvalitativně nových požadavků rozvoje výrobních sil, aktivity, která je nezbytná při přenášení výsledků vědy a techniky do praxe.

Přechod od extenzivního k intenzivnímu rozvoji všech oblastí společenského života vůbec, ekonomiky pak zvláště, klade nové nároky nejen na výrobu, ale i na přístup člověka ke společenské praxi i k sobě samému. Překračovat horizont svého vlastního společenského uplatnění, zvyšovat nároky na vlastní seberealizaci patří k nezbytným požadavkům současného stupně společenského vývoje a odráží podstatu jeho nové kvality. I zde hraje sociologické poznávání nemalou úlohu. Mám zde na mysli zkoumání samotného procesu práce jako základní determinanty tvorby způsobu života, s ním související problémy vztahu člověka k práci, problémy povýšení zásluhovosti související se vztahem ekonomických a morálních stimulů práce, sociální faktory ovlivňující globálně pojmané pracovní a životní prostředí a mnohé další.

K hledání nových zdrojů dynamizujících tvorbu socialistického života by zřejmě patřily i expertízy analyzující obsah úkolu stanoveného XVI. sjezdem: zabezpečit rozvoj kvalitativních stránek životní úrovně. Analyzovat obsah i nástroje obratu od kvantifikované pojmaného růstu životní úrovně v její novou kvalitu patří k aktuálním otázkám sociologické teorie. S tím souvisí složitá problematika zájmů a potřeb. Absence rozpracovanosti této problematiky je zvláště zjevná při řízení a společenské regulaci materiálních i duchovních podmínek života, podmínek, které by cílově optimalizovaly vznik a ovlivňovaly fixaci nových socialistických rysů jednání a morálních a etických vlastností socialistického člověka, tvorbu hodnot a světonázorových postojů k vlastnímu i společenskému životu. Přitom musíme mít na zřeteli, že v celé této složité problematice se objektivně prosazuje vztah společenského bytí a vědomí. Dialektika jejich působení umožňuje poznat a respektovat, že jediným globálně pojmaným stupněm či kritériem dosažené rozvinutosti socialistického člověka je jeho vlastní aktivita projevující se v uvědomělé pracovní, společenské a politické aktivitě, provázené pocitem osobní spoluodpovědnosti za vybudování nového společenského řádu.

Marxisticko-leninská sociologie — přes některé dílčí pozitivní výsledky, vyjádřené především prostřednictvím expertízy provedené v rámci Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ — stojí tak říkajíc na počátku systematického, koordinovaného a na klíčová místa orientovaného výzkumu procesu formování socialistického způsobu života.

Předpokládám, že erudovaná diskuse na tomto sjezdu sociologů bude nejen vědeckým sdělením o výsledcích výzkumu, ale i významným příspěvkem pro hledání nových přístupů ve vědeckobadatelské práci.

* * *

Diskuse ve druhé pracovní skupině byla velmi bohatá, tematicky však různorodá. Z diskusních příspěvků uvádíme následující stručnou informaci:

Jako první vystoupila doc. dr. *Blanka Filipcová*, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV), která shrnula *výsledky výzkumu socialistického způsobu života*, tak jak jsou obsaženy v závěrečných studiích Jednotného programu společenských věd. Zdůraznila, že společenská praxe před nás stále naléhavěji ставí požadavek předvídat a řídit sociální procesy spojené se způsobem života a formováním socialistické osobnosti. Otázka dnes nezní: řídit či neřídit tyto procesy, jde pouze o to, jak je řídit účinněji a uvědoměleji. Reálný způsob života není totiž jen produktem procesů probíhajících uvnitř ekonomiky, sociální struktury a společenského vědomí, ale je současně aktivním činitelem reprodukce celé společnosti, jejího sociálního a ekonomického systému i osobnosti. To znamená, že rozvoj socialistického způsobu života je nejen cílem socialistické společnosti, ale současně i důležitým nástrojem formování a ovlivňování ekonomických a sociálních procesů probíhajících v jejich rámci.

Pojem socialistického způsobu života je stále v marxistické literatuře předmětem diskusí, které nebudou zřejmě v brzké době ještě uzavřeny. Nejasnosti se projevují zejména v tom, že řada autorů neodlišuje dostatečně výrazné cíle, které jsou typické pro socialismus jako nižší fázi komunistické společnosti, od hodnot, norem a cílů vlastních rozvinuté komunistické formaci. Poukázala na to, že právě tato záměna má pro řízení procesů uvnitř způsobu života často nežádoucí důsledky, neboť orientuje pozornost lidí i decizních orgánů na cíle, které jsou sice často formulačně velmi atraktivní (všestranný rozvoj osobnosti, odstranění všech rozdílů v podmínkách a způsobu života), ale v současné době obtížně realizovatelné, ne-li v masovém měřítku zcela nerealizovatelné. Tím se oslabuje pozornost vůči těm cílům, které jsou reálné a jako takové mají výrazný mobilizační dopad uvnitř společnosti.

Analýza procesu utváření socialistického způsobu života proto nutně vede, zejména tehdy, když jej nazíráme optikou předvídaní, prognózování a řízení, ke zdůraznění časového hlediska.

Neméně důležitým aspektem řízení způsobu života je orientace na ty jeho stránky a komponenty, které mají rozhodující „stylotvornou“ funkci ve společnosti. Práce, účast na řízení společenských procesů a s nimi spojené osvojování kulturních hodnot jsou dnes obecně chápány jako komponenty, které mají strategický význam pro krystalizaci socialistického způsobu života.

Z hlediska, které na způsob života pohlíží jako na součást reprodukce společnosti a klade důraz především na procesuální stránku, je ovšem více než patrné, že při vymezení předmětu způsobu života jej nelze v procesu operacionalizace redukovat pouze na některou z jeho komponentů a postupovat metodou „parť pro toto“, která byla v počátečních fázích výzkumu běžná a užitečná a má i dnes určitý význam. Hlavním problémem je dnes pochopení způsobu života jako určitého celku, v němž každý element, každý komponent funguje, reprodukuje se a rozvíjí jako součást celku a prostřednictvím tohoto celku.

Řadu nových otázek postavily před teorií socialistického způsobu života výsledky nových sociologických výzkumů. Pro rozvoj socialistického způsobu života jsou dnes v Československu rozhodující především dva momenty: kvalitativní změna společenských vztahů, rozvíjejících se zatím převážně na bázi

extenzivního růstu ekonomiky, a strukturální změny v podmínkách života, které jsou výsledkem aktivního působení těchto vztahů.

Dnešní fázi rozvoje socialistického způsobu života lze u nás charakterizovat jako extenzi společenských předpokladů individuálního rozvoje, přičemž nesporné úspěchy, jichž bylo na této cestě dosaženo (a které zakládají ve srovnání s kapitalismem odlišnou trajektorii utváření života) jsou základem identifikace pracujících se socialismem. Současně však dosavadní vývoj obsahuje i některé závažnější rozpory, které se soustřeďují do tří ohnisek: motivace k bezprostředně společenským činnostem; vztah mezi růstem individuálních potřeb a společenských forem jejich uspokojování; dialektika sociální homogenizace a diferenciací.

Dr. *Jana Vítěčková*, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) se ve svém diskusním příspěvku *K pojetí socialistického způsobu života* orientovala zejména na teoretické souvislosti úkolů, které před výzkumem způsobu života klade současná etapa rozvoje naší společnosti. Také ona, podobně jako s. Filipcová, poukázala na to, že v současné době je jedním z nejdůležitějších praktických úkolů aktivizace subjektivního činitele. Jde především o to, jak stimulovat aktivitu lidí i pracovních kolektivů v zájmu dynamizace společenského reprodukčního procesu a jejím prostřednictvím i obohacování života lidí.

Úkoly, které klade tvorba životního způsobu [například ochrana životního prostředí, kvalitativní změna standardů bydlení, potřeba služeb pro volný čas, prevence řady civilizačních chorob], jsou stále náročnější. Při řešení aktuálních i perspektivních úkolů je nutno docenit aktivní úlohu osobnosti ve společenském reprodukčním procesu. Přesun akcentu výzkumu z člověka jako produktu společenských poměrů na produktivní, činnou osobnost, na její aktivní úlohu ve společenském reprodukčním procesu předpokládá zkoumání makrospolečenských procesů jako procesů utvářených konkrétní aktivitou lidí, výrobních a pracovních kolektivů, společenských skupin a tříd. Klíč k řešení je právě v onom sociálním zprostředkování, jímž se člověk jako sociální subjekt svou vlastní činností stává činnou součástí, spolutvůrcem aktivity složitějších společenských subjektů i celé společnosti. Z hlediska analýzy životního způsobu jako procesu výrazně spoluurčeného aktivitami člověka (jakožto subjektu i nositele způsobu života) se pak nutně do centra pozornosti dostává celý komplex produktivní činnosti člověka v nejširším slova smyslu. Efektivita společenského reprodukčního procesu není dána jen aktivitou lidí v oblasti společensky organizované práce a výroby, ale je závislá na zvládnutí všech stránek života, včetně těch, které bezprostředně souvisejí se sférou individuální práce, mimopracovní doby apod. Proto i motivace k práci není závislá jen na vlastních procesech probíhajících uvnitř podniků, organizací a institucí, tedy v oblasti společensky organizované práce, ale i na těch sférách života, které jsou daleko více ovlivněny (společensky jen zprostředkovaně formovanou) aktivitou individua.

Dr. *Jiří Linhart* (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) analyzoval ve svém diskusním příspěvku některé významné *problémy týkající se řady otázek rozvoje sociologického bádání*: Výzkum způsobu života má v jednotlivých socialistických zemích svá specifika i odlišné tradice. Nejdelší tradici má výzkum v Sovětském svazu, Československu a Polsku, zatímco v NDR, Bulharsku, Maďarsku či Rumunsku jsou tyto tradice kratší.

Zkušenosti z mezinárodních výzkumů způsobu života kladou s novou naléhavostí dva významné úkoly:

1. pokusit se rozpracovat systém základních teoretických kategorií nezbytných pro marxistickou sociologickou analýzu způsobu života;

2. historicko-komparativní metodou analyzovat předpoklady i důsledky odlišných tradic ve výzkumu způsobu života v jednotlivých zemích a vyvodit z ní závěry pro ucelenou koncepci výzkumu způsobu života.

Efektivní koncepce mezinárodního výzkumu života je totiž závislá na obdobnosti a vzájemné přijatelnosti určitých otázek ve výzkumných instrumentech. Rozvoj sociologie způsobu života je do značné míry podmíněn stupněm rozpracování systému obecné marxistické sociologie. V daleko větší míře než dosud bude proto zřejmě nutné analyzovat nejenom meritorní a praktické otázky výzkumu způsobu života, ale i jeho teoreticko-metodologické předpoklady.

Bude třeba věnovat větší pozornost i analýze dosavadních tradic výzkumu způsobu života u nás, z nichž některé, zejména ty, které vznikaly v okruhu tzv. umělecké avantgardy, jsou dosud poměrně živou součástí našeho společenskovo vědního klimatu. Zatím však syntetičtější monografii na toto téma postrádáme a výzkum způsobu života trpí obdobným nedostatkem historické sebe-reflexe jako celá československá sociologie.

Výzkum způsobu života dnes daleko více než dosud vyžaduje i interdisciplinární pohled, přičemž kromě marxistické filozofie, vědeckého komunismu či politické ekonomie vystupuje stále více do popředí i význam marxistické historiografie.

Spolupráce sociologie a historiografie (sociologa a historika) při rekonstrukci a validizaci historických faktů je nezbytná. Sociologie bude nutně muset docenit i teoretický a metodologický význam historiografie, neboť některé problémy (například spjaté s otázkami periodizace, volbou indikátorů sociální změny, vztahy mezi historickým procesem a aktivitou jeho aktérů) nelze zřejmě bez docenění teoretického přínosu historiografie vůbec řešit.

Výzkum způsobu života klade v současné době i nové nároky na metodiku výzkumu. Pojetí způsobu života jako procesu reprodukce určitých stránek života lidí i společnosti a koneckonců i zvýšený zájem o pojetí způsobu života jako produktu rozhodovacích procesů různých řádů (individuem a rodinou počínaje a třídami, vrstvami či společností jako celkem konče) vyžaduje i novou výzkumnou strategii. V konfrontaci s novými problémy se daleko více než dříve projevují limity statistických, kvantitativně deskriptivních strategií (výzkumu), které jsme v podstatě na vyhovující úrovni již zvládli a objevuje se nezbytnost jejich syntézy s kvalitativními postupy. Zde jsme ovšem dosud teprve na počátku cesty a lze říci, že dosud není využito a prověřeno ani to, co zatím bylo ve světové sociologii vyzkoušeno.

Soudruh Linhart na závěr svého příspěvku uvedl, že podle jeho názoru v současné době půjde o to, dát novým teoretickým konceptům výzkumu způsobu života i pevnou metodickou oporu a předefinovat od intuice a analogie k uvědomělé aplikaci logickohistorické metody.

Dr. Svatopluk Zeman, CSc. (Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava) ve svém příspěvku *K teoretické reflexi reálného procesu života lidí a společnosti* mimo jiné uvedl, že pochopit společensky určitou podstatu individuálního života lidí v dané společnosti, podstatu, která se vyjevuje skrze řadu zprostředkování a v různých jevových formách, předpokládá a současně umožňuje chápat podstatu celého společenského celku, v němž jedinci žijí. Způsobová určení, která charakterizují život člověka z hlediska dialektické vazby jeho činností, ideových, organizačních a materiálních prostředků jejich regulace, životních podmínek a „životních produktů“ nebo „výsledků“, není možné objasnit pouze v individuální rovině či skrze ni, pouze rozbořením individuálního každodenního chování. Podstatná způsobová určení, determinující to, jaká činnost a v jakých podmínkách povede k jakým výsledkům, vyplývají totiž z povahy nadřa-

zeného společenského celku a v individuální rovině se mohou nejen zkreslovat či stírat, ale i obracet ve svůj opak.

Prostředky tradičních — empirických postupů používaných v sociologii se však dá zachytit právě jen bezprostřední povrch sociální skutečnosti (společenského života), popřípadě jeho reflexy v běžném vědomí lidí. Empirické sociologické výzkumy — zaměřené na důkladné, objektivní a přesné zmapování souvislostí v této nejvrchnější rovině sociálního dění — představují tedy pouze předpoklad a první stadium vlastního výzkumu, jehož cílem je odhalit a objasnit společenské, nadindividuální určení individuálního života. Z tohoto náhledu musí vycházet teoretická reflexe (analýza) reálného životního procesu, která zaměřuje pozornost nejen k zobecnění jednotlivých zjištění či k širšímu historickému kontextu zkoumaného procesu, ale usiluje především o odhalení jeho konkrétně historických určení, podstaty, specifických forem, rozporů atd.

Dr. Katarína Podoláková, CSc. (Ústav marxismu-leninismu filozofické fakulty Univerzity Komenského, Bratislava), přednesla referát na téma *Vliv životních podmínek na proces homogenizace a diferenciacie socialistického způsobu života*. Zdůraznila v něm typický rys socialistické společnosti, který spočívá v tom, že přestože se dílí cíle mění — přičemž jejich variabilita, konkrétní náplň i prostředky jejich realizace závisí na jednotlivých historických etapách a konkrétních fázích vývoje —, hlavní cíl, jímž je vybudování komunistické společnosti jako společnosti všestranně harmonicky rozvinutých lidí, je stabilní.

Z tohoto hlediska je nutno posuzovat i současnou etapu — etapu budování rozvinuté socialistické společnosti —, pro niž je charakteristické další rozvíjení procesu formování socialistického způsobu života na bázi již existujících životních podmínek socialistické kvality, které se neustále progresívně dotvářejí a zdokonalují. Součástí tvorby socialistického způsobu života jako cílové funkce řízení společnosti v této etapě je řada dalších, dílčích cílů, které spolu úzce souvisí, navzájem se podmiňují a v konečných důsledcích jsou *conditio sine qua non* realizace hlavního cíle, jímž je blaho pracujícího člověka, vybudování optimálních podmínek pro jeho všestranný harmonický rozvoj.

Mezi dílčí cíle zdokonalování socialistického způsobu života, které jsou aktuální pro současnou etapu vývoje socialismu, patří intenzívní překonávání a postupná likvidace zbytků sociálních nerovností vyplývajících z odlišných životních podmínek jednotlivců či sociálních skupin, tj. další rozvoj procesu homogenizace.

Jde především o další vyrovnávání rozdílů mezi životními podmínkami v městě a na vesnici, v jednotlivých územních oblastech, o stírání neodůvodněných rozdílů mezi jednotlivými typy rodin (daných jejich sociálně třídním zařazením či demografickými charakteristikami) a o vyrovnávání, resp. sblížování podmínek pro práci i podmínek pro regeneraci pracovní síly.

Kromě tendencí homogenizace životního způsobu je nutno ve sféře řízení a usměrňování společenských procesů počítat i s dialektickým protipólem, jímž je jeho skupinová a individuální diferenciacie.

Zhodnocení míry diferenciacie a homogenizace socialistického způsobu života, posouzení společenské prospěšnosti či škodlivosti jednotlivých příčin diferenciacie, zvážení adekvátnosti existujících a plánovaných životních podmínek — to jsou otázky, které mohou být zmapovány pouze na základě systematického, koordinovaného, interdisciplinárního výzkumu.

Ing. Edita Bauerová, CSc. (Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava) ve svém příspěvku *K problematice rozvoje a uspokojování potřeb v procesu for-*

mování socialistického způsobu života věnovala hlavní pozornost funkcím potřeb a problémům s nimi spojeným:

V procesu formování způsobu života mají potřeby různé funkce, z nichž za nejvýznamnější je možno považovat

- a) funkci utváření obsahu způsobu života, protože potřeby jsou v konečném důsledku (ontologicky nebo geneticky) poslední příčinou činností, jejichž nepřetržitý řetěz tvoří a charakterizuje způsob života;
- b) instrumentální funkci, která spočívá v tom, že potřeby vystupují jako globální nástroj formování způsobu života a plní úlohu nenahraditelného mezičlánku v procesech přeměny socialistických principů v reálný, každodenní způsob života;
- c) dynamizující funkci, která je založena na skutečnosti, že změny v komplexech činností se zpravidla uskutečňují na základě změny struktury potřeb; proto i změny preferencí a priorit mohou rozhodujícím způsobem ovlivnit procesy interiorizace socialismu adekvátních principů a hodnot.

Při prognózování vývoje potřeb v nejbližších desetiletích je třeba vycházet z předpokladů určujícího významu:

1. z neměnnosti hlavního cíle společenského rozvoje, jímž je všestranný rozvoj osobnosti všech členů společnosti;
2. ze změnách ekonomických podmínek, které v dimenzi současnosti dovolují udržovat a zkvalitňovat dosaženou životní úroveň;
3. z růstu uvědomění, jedinečnosti a neopakovatelnosti lidského života, které ve vědomí, zejména ve struktuře hodnot, vyvolává zásadní změny, jejichž důsledkem je posun ve strukturách a preferencích činností i intenzivnější vnímání časového rámce lidského života.

Dr. *Martin Cejp* (Ústav pro výzkum kultury, Praha) v příspěvku nazvaném *K některým metodologickým otázkám působení kultury na zdroj socialistického způsobu života*, ukázal na spjatost výzkumů, které provádí Ústav pro výzkum kultury, s problematikou socialistického způsobu života. Je tomu tak proto, že i přes poměrně velkou šíři záběru výzkumů lze říci, že hlavní pozornost je věnována kulturním aspektům života člověka. Tím také zdůvodnil, proč se sociologové pracující v tomto ústavu zajímají o vyjasnění metodologických východisek analýzy životního způsobu. Za vhodné východisko považují systém potřeb, zájmů a činností, přičemž zejména činnosti pokládají za relativně nejobjektivněji měřitelné.

Analýza kulturních potřeb, zájmů a činností musí respektovat širší souvislosti, tj. životní potřeby, zájmy a činnosti vůbec, tedy vlastně způsob života jednotlivců a různých třídně sociálních skupin.

M. Cejp uvedl řadu zajímavých metodologických principů, jejichž vyjasnění zefektivňuje výsledky sociologického zkoumání, a doporučil, aby této problematice byla věnována samostatná diskuse.

Dr. *Jozefína Ošmerová*, CSc. (Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava) informovala v příspěvku *Kulturní aktivity a socialistický způsob života* o výsledcích sociologického výzkumu oblíbených činností ve volných dnech podle pracovního zařazení v průmyslových závodech.

Poukázala na vztah mezi charakterem práce a činností mimo pracovní proces. Netvořivá práce nestimuluje člověka k zvyšování vzdělání ani k tvořivým kulturním aktivitám ve volném čase. Je zpravidla kompenzována oddychem, zábavou a pasívním příjmem kulturních hodnot, nejčastěji v domácím prostředí.

Dalším faktorem ovlivňujícím využívání volného času je výše vzdělanosti. Základní vzdělání se váže převážně na pasivní trávení volného času, tj. sledování masových komunikačních prostředků a oddych. S růstem vzdělání roste i rozvinutost zájmů a důraz na aktivní složku trávení volného času. Pro lidi s vyšším než středoškolským vzděláním je například charakteristický velmi malý zájem o poslouchání rozhlasu, oddech, návštěvu kina a cestování. Preferují spíše sebevzdělávání, tvořivou činnost, pobyt v přírodě, návštěvu kulturně uměleckých zařízení a jiné nevytypované činnosti.

Výzkumy sledují i souvislosti mezi rozvíjením kulturních potřeb a vztahem k práci, vzdělání a k socialistickým hodnotám.

Dr. *Emílie Malá*, CSc. [Výzkumný ústav kultury, Bratislava] ve svém příspěvku seznámila přítomné s výsledky *sociologického výzkumu v oblasti kultury a kulturního života společenských skupin*, které byly provedeny členy sekce sociologie kultury v posledních letech.

Byly to nejprve výzkumy kulturního profilu obyvatel vesnic, malých a velkých měst, dále aktivity dělníků a družstevních rolníků v kulturním a společenském životě; jednotlivých aspektů kulturní úrovně společenských skupin; divadelního publika a jeho motivací; způsobu trávení volného času; kulturních potřeb a zájmů pracujících a jejich vlivu na formování socialistického způsobu života. Výzkumy byly realizovány v SSR, poslední v celé ČSSR. Institucionálně byly zajištěny Výzkumným ústavem kultury v Bratislavě (v případě kulturních potřeb a zájmů ve spolupráci s Výzkumným ústavem kultury v Praze). Členové sekce pracující v jiných organizacích uskutečnili výzkumy filmových a televizních diváků (Filmový ústav a Československá televize v Bratislavě). Jednotlivé aspekty kultury byly zkoumány i v jiných institucích v rámci širše koncipovaných výzkumů, například působení nástrojů kultury při formování způsobu života (Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava).

Celkově lze konstatovat, že sociologický výzkum takového složitého fenoménu, jako je kultura, se v relativně krátkém období, které uplynulo od jeho institucionalizace, poměrně široce rozvinul a obsáhl základní dimenze. V současné době se připravuje výzkum zákonitostí rozvoje socialistické kultury a kulturní úrovně v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Také ing. *Silvia Valná*, CSc. [Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava] se zařadila do tohoto tematického okruhu příspěvkem *Faktory změn ve způsobu života ve volném čase*. Soustředila se především na objasnění některých faktorů obsahových změn volného času, které se projevují v těchto dimenzích:

- V časové a prostorové, která předpokládá postupné kvantitativní změny ve struktuře fondu obyvatelstva, další rozšiřování mimopracovního a volného času v závislosti na dynamice rozhodujících sociálně ekonomických parametrů rozvoje společnosti;
- v obsahové, která souvisí především s pokračováním založených pozitivních trendů současného způsobu života ve volném čase;
- v postupném omezování těch životních aktivit a projevů, které neodpovídají cílovým hodnotám rozvoje volného času a způsobu jeho využívání;
- v dalším rozšiřování nových socialistických prvků způsobu života mezi širší skupiny obyvatelstva.

Z hlediska strukturně obsahových změn ve sféře volného času půjde o působení následujících faktorů:

Předpokládané změny ve způsobu využívání volného času budou i nadále limitovány především jeho rozsahem, a to diferencovaně u jednotlivých skupin obyvatelstva.

Jako další faktory lze uvažovat: některé materiální složky životní úrovně, zprostředkované především úrovní disponibilních příjmů; změny v oblasti práce a sféře pracovních činností; změny ve vzdělání a kvalifikaci; strukturální přeměny v oblasti vzniku a rozvíjení životních potřeb a procesů jejich uspokojování; perspektivní směry rozvoje materiálních a sociálních životních podmínek v tom nejširším rozsahu.

Lze očekávat, že v závislosti na postupném odstraňování některých disproporcí v rozsahu a úrovni uspokojování základních potřeb jednotlivých skupin obyvatelstva a pozvolného rozšiřování prostoru pro rozvoj vyšších potřeb budou obsahové změny struktury volného času ovlivněny objektivně vznikající tendencí jeho diferencovaného utváření.

Na závěr autorka upozornila, že s rozvojem volného času a kvalitativních změn, které se v jeho rámci uskutečňují, je cílově spojována představa o využití této oblasti způsobu života jako nástroje dalšího rozvoje společnosti.

Petr Gajdoška, CSc. (Ústav stavebnictví a architektury SAV, Bratislava) informoval o zajímavých výsledcích provedeného reprezentativního výzkumu *Volného času obyvatel Bratislavy*.

Struktura volnočasových aktivit je ovlivňována zejména věkem, vzděláním, pracovním zařazením a rodinným stavem, a to zejména pokud jde o náročnější kulturní, společenské a vzdělávací činnosti.

Volný čas obyvatel Bratislavy je poznamenán některými nepříznivými, společensky nežádoucími jevy. Je to především zúžení aktivit ve volném čase na netvořivý, konzumní a často i neselektivní příjem informací a programů produkovaných hromadnými sdělovacími prostředky na úkor jiných, pro všestranný rozvoj osobnosti významnějších činností. Další nepříznivou skutečností je značná setrvačnost na výběru forem či způsobu využívání volného času.

Výsledky výzkumu potvrzují, že hlavní sférou seberealizace velké části obyvatel Bratislavy je volný čas. V té souvislosti je třeba se vážně zamyslet nad problémem, zda minimální prostor, v němž se v současnosti realizuje volný čas Bratislavanů, a minimální (omezený) obsah volného času jsou dostačující pro seberealizaci a všestranný rozvoj obyvatelstva.

Na daném stavu se podílejí společenské, prostorové i osobnostní determinanty volného času, projevující se v přetrvávajících problémech v hodnotové orientaci, v nedostatku společensky postulovaných vzorů, v nedostatečné výchově k využívání volného času, v nedostatečné vybavenosti zařízeními pro volný čas atd.

Hledání cesty k zlepšení situace v této sféře je složité a bylo by nezodpovědné a riskantní spoléhat se pouze na postupnou dynamiku rozvoje materiální sféry společnosti a růst kvantity volného času. Tento stav nelze řešit radikálně ze dne na den. Jde o proces, jehož délka a účinnost bude záviset na souladu působení všech zainteresovaných faktorů a subjektů, přičemž významnou roli by zde měla sehrát i sociologie.

Jožef Majcharák (Slovenský filmový ústav, Bratislava) informoval o některých výsledcích výzkumu *Současná kultura filmového diváka na Slovensku*.

Výzkum ukázal, že primárním determinujícím faktorem výběru filmu či formování programu televize je rodina a věk. Nejnižší návštěvu kina mají vdané ženy, následují ženatí muži, nejvyšší svobodní muži, po nich svobodné ženy, to znamená, že celkově v návštěvnosti kina převažují muži.

Nejčastějšími návštěvníky kina jsou ti, kteří se nejvíce věnují sportovní činnosti, sledují televizi, studují. Důležité je zjištění, že mládež přichází do kina zpravidla nepřipravena, inklinuje k povrchním a laciným filmovým dílům, na hranici kýče. Proto výzkumníci upozorňují na nutnost zabývat se myšlenkou

o intenzivnější filmové výchově ve školách ve výchovných zařízeních pro mládež.

Doc. ing. arch. *Dušan Sokol*, CSc. (fakulta architektury SVŠT, Bratislava) se ve svém příspěvku *Architektura a urbanistika jako prostředek i důsledek formování socialistického člověka* zaměřil na dva problémové okruhy:

1. vymezení pojmu životní prostředí a zaostávání schématu analýzy a tvorby životního prostředí;
2. životní prostředí a socialistický způsob života jako premisa architektonicko-urbanistické tvorby.

Upozornil na to, že teoretický výzkum životního prostředí má u nás krátkou historii, a proto je poznamenán příznaky rozvíjející se vědy. Není například dosud obecně stabilizovaná terminologie, diskutuje se o předmětu a nutnosti zkoumání, neexistuje všeobecně uznaná definice životního prostředí.

Jestliže K. Marx vymezil podstatné aspekty sociální skutečnosti tím, že rozlišil lidi jako subjekty činnosti od činnosti těchto lidí a od přírodních i kulturních podmínek činnosti, je opodstatněné obdobně rozlišovat složky životního prostředí jako: hmotné složky přírodní (I. příroda) — neživé (voda, vzduch, půda) a živé (flóra, fauna, příroda v člověku); hmotné složky umělé (II. příroda) — umělecké (socha, obraz, architektura) a technické (automobil, stavba, televizor). V interakci člověka a přírody, člověka a společnosti vznikají vedle hmotných produktů i složky společensko-mentální.

Celý systém životního prostředí a jeho podsystémy jsou v dialektické jednotě. Například každé hmotné (věcné) prostředí je současně prostředím s mentálním či společenským dopadem, každá uměle vytvořená složka má technickou i uměleckou stránku.

V druhém problémovém okruhu charakterizoval D. Sokol životní prostředí jako rámec životního způsobu. Zdůraznil, že řízené urbanistické komplexy (rajóny a oblasti), lokality — sídelní útvary (města, mikrorajóny, vesnice) se stávají nejvhodnějším rámcem pro analýzu plánování a cílevědomé formování socialistického způsobu života. Doporučil, aby byl ze systému životního prostředí vyčleněn subsystém „urbanisticko-architektonické výstavby“.

Ivan Kusý, CSc. (Ústav stavebnictví a architektury SAV, Bratislava) vyslovil některé myšlenky týkající se *míry vlivu obytného prostředí na způsob života dané skupiny a charakteru tohoto vztahu*:

Diferenciace prostředí, v nichž člověk žije, závisí od stupně hospodářského a společenského rozvoje a místa člověka ve společenské struktuře. Člověk je ovlivňován fyzickým a sociálním rozměrem prostředí, jehož byl a je (jako člen společnosti) spolutvůrcem. Při tvorbě nového obytného prostředí nestačí splnit pouze urbanistická kritéria. Musí v něm být zakomponovány sociální potřeby, a to i perspektivní, aby bylo možno dosáhnout působnosti společenského obsahu obytného prostředí a jeho prostorové formy. Urbanizační proces odstraňuje protiklad mezi městským a venkovským prostředím. Přispívá tak ke stírání rozdílů mezi městem a vesnicí a k vytváření podmínek pro stejný způsob života.

Dr. *Kazimír Večerka* (Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR, Praha) ve svém příspěvku *Kriminologické poznávání příčin a podmínek zločinnosti mládeže* poukázal na některá z hledisek sociologie významná zjištění, která se týkají kriminologických poznatků o příčinách a podmínkách zločinnosti mladistvých.

Hlavní oblasti působící na kriminalitu mladistvých jsou:

- a) oblast rodinná,
- b) oblast vzdělání,
- c) oblast vrstevnických vztahů,
- d) oblast trávení volného času.

V příčinách kriminality mládeže má své významné místo kladný či záporný vliv primární orientační rodiny.

Nevhodné rodinné vlivy:

1. ochranný, nenáročný, nadmíru usnadňující a omlouvající „dítěštrný“ výchovný systém, mnohdy dotovaný neúměrně rozsáhlými hmotnými statky, jimiž dítě disponuje;
2. odmítající, citově chladný postoj rodičů bez hlubšího zájmu, omezující se nanejvýš na hmotné potřeby dítěte;
3. přehnaně náročný vztah k dítěti, který má za následek neustálé přepínání a vysilování.

Existují však i rodiny, v nichž je socializace dítěte podle vzoru rodičů téměř automaticky delikventní, neboť celé rodinné klima je silně kriminogenní.

Podstatný preventivní nebo naopak kriminálně akcelerující vliv sehrává v životě dítěte vzdělání.

Komplexní poznání příčin a podmínek kriminality mladistvých se neobejde bez podrobného zkoumání vrstevnických vztahů a analýzy trávení volného času.

V současné době je každý čtvrtý obžalovaný mladistvý delikvent v ČSSR cikán, což je jistě alarmující zjištění. Prvořadou příčinu tohoto stavu je nutno spatřovat v neadekvátním přizpůsobení značné části cikánské minority požadavkům moderní společnosti, v přežívajících formách životního stylu minulých generací a v malé vzdělanostní úrovni cikánské populace.

Budoucí výzkumy Výzkumného ústavu kriminologického na úseku mládeže budou zaměřeny převážně na řešení otázek prevence kriminality mládeže prostředky společenského působení a na další prohlubování poznatků o příčinách a podmínkách kriminality, přičemž hlavní důraz bude položen na odhalování působení škodlivých společenských jevů v jednotlivých časově určených etapách vývoje jedince.

Dr. Věra Rollová, CSc. (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha) nazvala svůj diskusní příspěvek *Sociologie rodiny v pracích oddělení výzkumů populační problematiky Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí*.

Charakterizovala v něm řadu cenných výstupů, a to z oblasti výzkumu rodin diferencovaných podle potřeb společenské péče; zkoumány byly i problémy rodiny ve vztahu k teritoriu, v němž žije. Při zkoumání rodiny podle životního cyklu se potvrdilo, že největší sociální problémy mají mladé rodiny s dětmi, zvláště ty, kde matka zůstává s dětmi doma a otec, vzhledem k počátku vstupu do zaměstnání, má poměrně malý příjem.

Zajímavé jsou poznatky výzkumu, který je zaměřen na otázky výchovy k manželství a rodičovství a předkládá i řadu návrhů pro decizní oblast.

Řada dalších podnětných a cenných výsledků výzkumu uvedených v příspěvku bude zřejmě využita při některé z tematických akcí, která by se měla věnovat zkoumání rodiny ve všech výzkumných souvislostech.

Dr. Milada Mrkosová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se zaměřila na úlohu rodiny v procesu utváření socialistického způsobu života

v Československu. Především vymezila základní předpoklady, které pro změnu sociálních funkcí rodiny vytváří socialistická společnost. Dále se soustředila na některé problémy, které jsou aktuální i z hlediska společenské praxe, jako je současný populační vývoj a potřeba jeho stabilizace; otázky výchovné úlohy rodiny a úkoly, které s postupnou homogenizací podmínek života plní rodina v procesu sblížování tříd a sociálních skupin socialistické společnosti. V závěru se v souvislosti s některými projevy způsobu života současné rodiny zmínila i o perspektivách rodiny jako sociální instituce.

V diskusi vystoupila řada dalších soudruhů a soudružek: dr. Jiří Kreipl (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) hovořil o ochotě občanů pomáhat národním výborům, dr. Ivo Možný, CSc. (filozofická fakulta UJEP, Brno), soudružka ing. Věra Tauberová, CSc. (filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha) a dr. Marie Jirková (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha) o problematice rodiny a dr. L. Ganolih, CSc. o otázkách kolektivismu.

* * *

Na závěr zasedání pracovní skupiny byly vysloveny náměty pro další práci sekce Sociologické společnosti, která se zabývá formováním socialistického způsobu života:

1. Zvážit možnost uspořádání semináře *Ke sjednocení teoreticko-metodologických východisek zkoumání socialistického způsobu života*. Těžiště jednání věnovat vypracování základního pojmového aparátu jako nástroje poznávání procesů formování socialistického způsobu života.
2. V určitých pravidelných časových intervalech pořádat vědecké semináře interdisciplinárního charakteru s cílem informovat o dosažených výsledcích zkoumání a umožnit výměnu zkušeností i průběžnou oponenturu zvolených metod zkoumání a přispět tak i zefektivnění výsledků sociologického bádání.